

Rigoberto Manuel Campos Martínez

SEMBLANÇA DEL "GUARDIÀ DEL PATRIMONI"

Joan Manuel Pons Campos

Per a algunes persones, l'apassionament pel lloc on varen nèixer és tan fort que els perseguirà fins els darrers moments de la vida.

Pot sonar això massa exagerat, però els assegure que no és gens d'estrany per a qui vos escriu. Tampoc ho fou per Rigoberto Manuel Campos Martínez (1927-2017), ni per a son pare, Rigoberto Campos Gómez (1893-1974), com desitjaria que tampoc ho fora per a molts dels que m'estan llegint. Els tres ens vàrem contagiar, l'un de l'altre, d'històries, d'anècdotes, de records del nostre poble. Buscant, indagant, comprovant... sobre eixes qüestions, vàrem caure en una meravellosa malaltia: l'amor per Bétera.

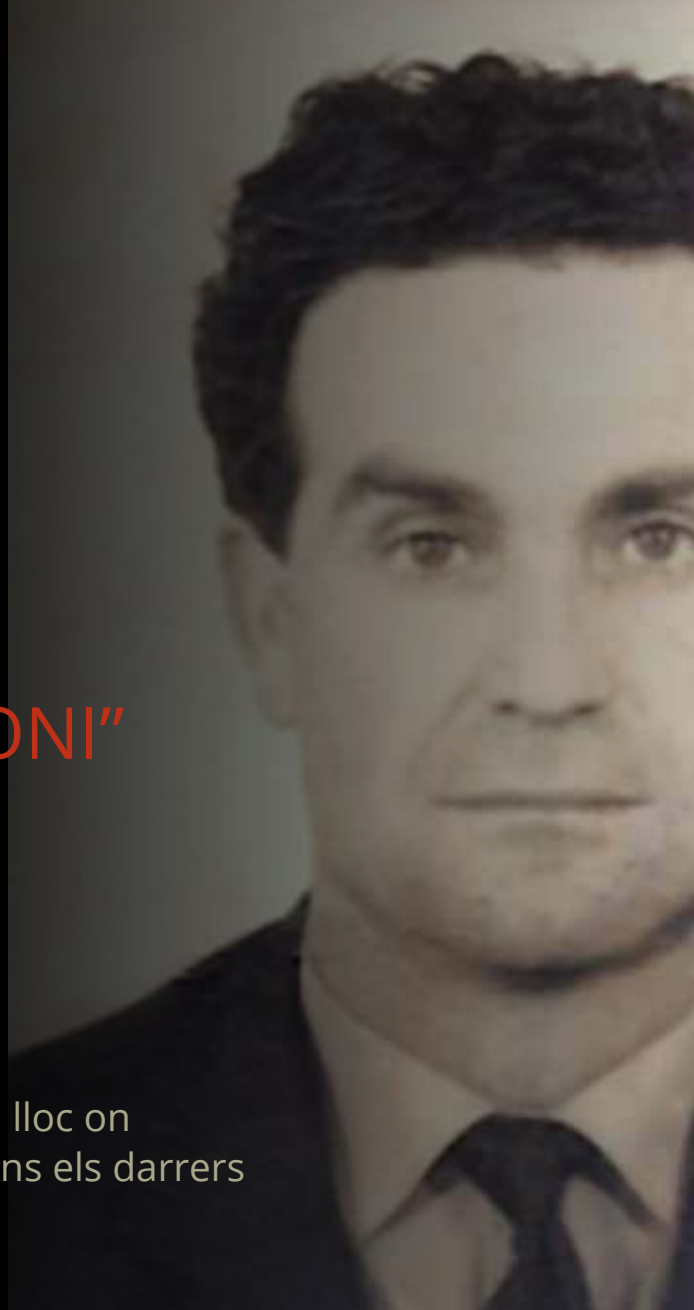
No voldria posar-me emotiu en parlar d'un d'ells, d'En Rigoberto Manuel, però els adver-

tisc que els sentiments brollen espontàniament en cada una de les paraules que escriu.

Per a molts responia al nom de Rigoberto, per a uns altres el de Manolo, que era el més usual entre els familiars, però rarament seria nomenat amb el nom de pila complet. Va ser el tercer fill de sis germans i germanes, d'una família que, inicialment, pertanyia als "coleros", entroncada amb els "Marcial", encara que també als "Salau" per sa mare que era natural de Xiva (Amparito la "Salá"). Però, la nova generació inauguraria un malnom de caràcter onomàstic, "els Rigoberto", fent directa al·lusió al genitor. És

important esta qüestió dels malnoms ja que Rigoberto M. dedicava temps a estudiar-los, com podreu apreciar en el annex del present article

Tenia un caràcter extravertit i animós, capaç de treure "punta" de qualsevol frase o paraula amb fina sorna. De tots els germans, era l'únic que aspirava a cursar estudis superiors, tal com ho havia fet son pare, però les circumstàncies del moment no eren gens apropiades per satisfer eixe somni. Així que es dedicaria a les terres familiars, com un veí llaurador més del poble, situació habitual en l'època que li va tocar viure durant la seua joventut.

1. Darrera fotografia obtinguda de Rigoberto M. Campos (agost 2017)
2 i 3. Rigoberto Manuel a l'edat de quatre anys i amb set junt a la seua germana Vicenta Pilar

Amb el temps, sense deixar de banda el treball del camp, el trobarem dedicat a diversos oficis. Serà regidor, delegat i empleat de l'Ajuntament (bibliotecari, obres urbanes, tractorista municipal...); professor d'una autoescola, que ell mateix obrí a la Placeta del Sol; president de la UPD (Unió Democràtic de Pensionistes); president de la Junta de Montes...

A tot això s'unia la prestació d'ajut, quan l'ocasió ho requeria, en la tenda paqueteria que regien la seua sogra i la seua dona, les dos Pilar de nom i "bovines" per més senyes. Havia contret matrimoni en 1965, del qual vindrien al món Juan Manuel i M. del Pilar.

Entre els seus ocis de jove, tal vegada el més preferit consistia en actuar en les funcions teatrals tant del *Patronato* com en les de la companyia dirigida per Pepeta Ricart, les mateixes en les que també intervindrien de manera assídua la resta de germans.

D'una manera o d'altra, era participant en les festes d'agost assolint en dos vegades la qualitat de Majoral.

Ja més major, l'encantava matinejar. A les sis hores ja estava alçat per a fer-se un talladet al bar, per parlar amb la gent i passejar pel poble. Més tard acudia al club de la casa de Cultura per gaudir amb els amics d'unes llargues hores, llegir la premsa i per organitzar activitats, gestionar papers, atendre als associats i demés labors que eren inherents al seu càrrec com a president. També dedicava el seu temps de jubilat per viatjar amb l'INSERSO, tocar l'orgue electrònic, llegir o visualitzar fotografies amb un aparell especial.

Els xacres de la vida li varen vindre passada mitjana edat i afrontà delicades intervencions,

1

de les que eixia a flotació, més que pels remeis mèdics, m'atreviria a dir que pel seu propi coratge.

Difícilment sabria precisar quan i com despertà en ell la gran passió pels assumptes culturals i patrimonials de Bétera, però estic segur que tenint al costat son

pare, erudit com la copa d'un pi, això era en ell com terra llaurada. Una anècdota referida per ell mateix podia haver influït en la forja d'eixa personalitat que tant el definiria. Era l'any 1951 quan el rector, En Luis Verdú Moscardó (1902-1989), seguint el projecte de restauració de l'església, demanà voluntaris per col·locar un nou paviment, per haver-se danyat en la Guerra Civil en l'ús del temple com a *Taller del Cuerpo Tren*. No cal dir-ho, ell seria un dels primers en prendre part i, aprofitant l'ocasió, estava com obsessionat per entrar dins la cripta que s'obria als peus de la capella del Santíssim Crist. Es decidí finalment posar-ho en pràctica, però a l'instant d'entrar el parà la contundent veu del propi rector, al que ningú se li ocorria reptar, que l'obligava fer-se enrere. R. Manuel no li va quedar més remei que contemplar decebut com els operaris tapaven l'ingrés i procedien a enrajolar-lo. El vaig demanar el

2

3

4. A l'Asilo (marcats els dos germans) l'any 1934
5. Carnet de concejal de l'Ajuntament de Bétera

4

perquè de “l’atreuiment”, i ell em respongué que, a més de tindre la curiositat de saber com estaria el lúgubre lloc, pel respirador de la cripta situat davant el presbiteri es degueren colar monedes de les almoines. “No em moriré sense haver baixat a la cripta”, sentenciava recordant la “malifeta”. Així era de testarrut R. Manuel; beneïda tossuderia que l’avantatjava per aconseguir propòsits benefactors per a Bétera.

Finals dels 1950 va promoure la idea de fundar un moviment cultural en Bétera, amb col·laboració d’altres persones interessades en l’acerb del poble, com, per exemple, Manuel Campos Carrasco, alies “el Morquero”. Però va resultar una tasca estèril perquè l’entusiasme per les qüestions antigues del poble per part de les autoritats locals lluïa per

la seua absència. Malgrat això, es feia absolutament necessari que algú es posara al front ariscant dedicació i sensatesa per exercir de *Guardià del patrimoni*.

Rigoberto Manuel reunia totes les paperetes per ser-ho i amb creixes va saber dur la missió endavant aprofitant la seua qualitat de concejal de l’Ajuntament.

5

SÒCOLS CERÀMICS DE L'ESGLÉSIA PARROQUIAL

Hauria de conèixer bé R. Manuel, les circumstàncies que varen incórrer en la desaparició dels panells ceràmics que decoraven els sòcols de l'església de la Puríssima. El relatiu poc temps transcorregut, l'haver treballat, com s'ha dit, en la col·locació del paviment i la informació de primera mà de son pare, auxiliar en la secretaria de l'Ajuntament, abans, durant i després de la Guerra Civil, són raons més que suficients per creure-ho així. En definitiva, els mo-

saics murals de l'església havien estat objecte d'un arrencament i embalatge sistemàtic per ordre de l'autoritat local a principis de la Guerra amb la finalitat d'especular amb ells.

El que desconeixia R. Manuel, era on podien haver anat a parar. Es donà el cas que, entre finals 1950 i principis de la dècada següent, es trobava treballant en el Calvari José Gimeno Martínez (1888-1967), refent les "manisettes" dels casalicis. Feia poc, a l'artesà ceramista l'havien encarregat recompondre certs panells amb les figures dels apòstols dipositats

en els magatzems de l'ajuntament de València per decorar els murs de l'escala d'unes dependències posteriors de l'edifici consistorial. Sabia perfectament J. Gimeno que eixos panells procedien de l'església de Bétera, no de bades la seua dona era natural del poble i els podia reconèixer a la perfecció.

En assabentar-se, R. Manuel no dubtà en marxar a València per entrevistar-se amb José Llorca Rodríguez (1904-1978), arqueòleg i director del Museu Històric Municipal, per reclamar els panells. Malgrat tot l'afany i apassionament que posava en l'escomesa, R. Manuel arribaria tard. Molt al seu pesar, el Sr. Llorca l'informà que el termini oficial de reclamació que haguera possibilitat la restitució, ja s'havia complert i que per tant tot intent al respecte era inútil. R. Manuel, es va tornar a Bétera un tant frustrat, però no tot hauria de ser negatiu; havia travat amb l'arqueòleg una amistat que li permetria més tard aconseguir avanços extraordinaris en la perseveració del nostre patrimoni.

Transcorreguts quasi 60 anys d'aquella gestió fallida, no donem per perduts part dels panells. Una investigació documentada recent avala que va existir un requeriment de l'ajuntament de València, per a què mosaics ceràmics de Bétera els foren entregats amb l'excusa de crear un museu d'art, el qual, que sapiguem, mai no va tenir lloc. Per altra banda, també hi ha certa evidència de què el nostre ajuntament va fer l'entregà del material requerit per les autoritats valencianes. És per això que hui dia, nous *guardians* del patrimoni han agafat el relleu de R. Manuel i intenten per tots els medis al seu abast donar felicitat desenllaç al deshonros episodi.

7

BOFILLA

Preocupat pel deterior que anava adquirint, en el 1968 R. Manuel sol·licitava de manera oficial al director del Museu de Prehistòria de València, Domingo Fletcher Valls (1912-1995), que es portara a terme una investigació en tota regla sobre les restes que s'escampaven entorn la Torre Bofilla. Adjuntava com a prova fotografies de la zona on era fàcil apreciar l'aflorament dels vestigis. Uns dies més tard, i en diverses ocasions, acudiren a visitar el lloc, el Sr. Fletcher, i l'arqueòleg professor de la universitat de Lyon (França), Pierre Guichard (1939-

2021), que guiats, com no podia ser d'altra manera, per R. Manuel supervisaren el terreny. Les exploracions van causar efecte i no hagué passat huit mesos (agost de 1969), quan donaven inici els primers sondejos en el poblat islàmic. En la realització dels treballs, que es prolongarien al llarg d'una setmana, prenia part activa R. Manuel.

Les campanyes arqueològiques s'iniciaven tres anys més tard. En elles, R. Manuel actuava com delegat i col·laborador de part de l'Ajuntament. Eren en un principi dirigides per l'esmentat professor i per Juan Zozoya Stabel-Hansen

7. Primers treballs d'excavació a Bofilla (1969)
[Fons de R. Manuel Campos]

8. Rigoberto M. (a l'esquerra) inspeccionant el trascur de les excavacions de la vil·la en 2004

(1939-2017), codirector d'excavació, acompanyats pel catedràtic d'Història, André Bazzana i el seu grup d'estudiants de l'Escola Normal de Bourgen Bresse (França). Estaven finançades per la Casa Velázquez de Madrid. "... agradecer al Ayuntamiento de Bétera, y especialmente a su delegado en la excavación, Sr. don Manuel Campos Martínez su activa colaboración y eficaz ayuda durante toda la duración de los trabajos", són paraules vessades l'any 1972 per l'equip arqueològic en el primer Informe de les excavacions, editat en 1976.

Serien continuades i acabades les excavacions en Bofilla per Pedro López Elum (1944-2008), professor de la Universitat de València, entre els anys 1981 i 1991. Òbviament, en cap moment faltaria, com en les anteriors ocasions, la plena disposició i compromís del nostre personatge en tot el que fora necessari.

Resulta realment simpàtic recordar com R. Manuel complia a la perfecció la tasca de "carter" per als operaris de les excavacions, repartint el correu que de França arribaven al seu domicili.

8

A sa casa encara conservava, sense obrir, les darreres cartes que en 1975 no va tindre oportunitat d'entregar perquè la campanya havia finalitzat i marxat els "excavadors" al seu país.

VIL·LA ROMANA DEL PEDREGAL (hui, "d'Horta Vella")

També en l'any 1968, R. Manuel Campos compareix de nou davant el Sr. José Llorca, el delegat de Patrimoni de l'Ajuntament de València del que ja he parlat. Ara es tractava de mostrar-li unes peces de paviment antigues que havia recollit al costat d'unes ruïnes en el lloc anomenat *el Pedregal*, pròxim al molí de la senda de Bofilla (partida d'Horta Vella). Com la vegada anterior, adjuntava tota una sèrie de fotografies reveladores, així com un plànol amb la ubicació precisa del jaciment. El director observà les proves i ràpidament confirmava que les peces concernien a la civilització romana.

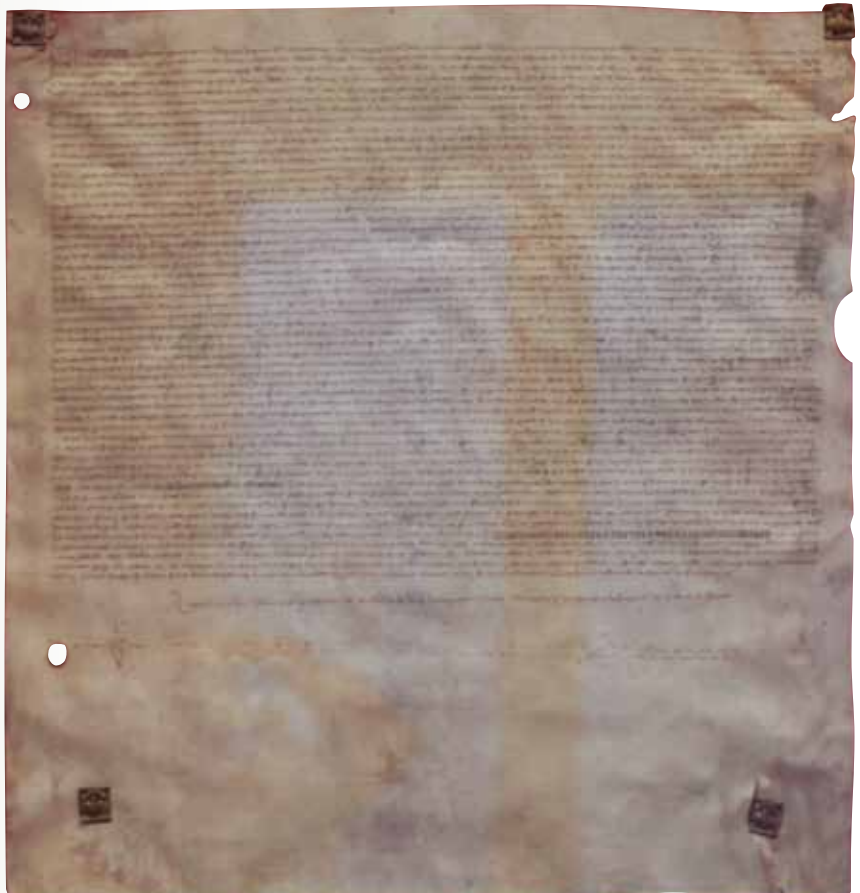
Creient més oportú contrastar l'opinió amb altre expert, es presentà també davant el director del Museu de Prehistòria, Sr. Domingo Fletcher, qui coincidí plenament amb el parer del Sr. Llorca. Entusiasmada per les mostres que veia, Fletcher s'apromptà a dir que *"era de gran interés advertir a los guardias jurado y a la Guardia Civil de que nadie toque nada del lugar donde se ha encontrado si no va debidamente autorizado"*. Tenia la presumpció de que el lloc hauria de correspondre a una vil·la romana.

L'assumpte va quedar com adormit durant dos dècades eclipsat per la intensa tasca que es duïa a Bofilla. Però, no podia suportar

més el silenci al respecte i en el llibre de la festa d'agost de 1989, R. Manuel publicava un xicotet article on donava a conèixer als veïns que el lloc havia sigut en l'antiguitat una vil·la romana. Una dècada més tard (1998), realitzada la pertinent prospecció, l'arqueòleg José Maria Burriel catalogava de manera oficial els vestigis en eixe sentit. Propugnava que l'estructura que quedava a la vista havia sigut reaprofitada pels musulmans com a torre de vigilància, teoria que, sembla, ja sostenia P. Guichard. Tres anys més tard (2001), iniciava Burriel les campanyes d'excavació que a hores d'ara continuen de manera intermitentment. En totes elles prestaria R. Manuel una desinteressada col·laboració fins la seua mort (2017).

EL "PERGAMÍ DEL CASTELL"

Com heu observat, els finals dels 1960 serien molt prolífers quant l'avanç en el camp arqueològic, i sempre amb un mateix denominador comú: Rigoberto Manuel. Cap l'any 1968, el veurem involucrat en altra gestió patrimonial no menys important que les anteriors. Gràcies a ella podem presumir als nostres dies del gran valor que suposa l'únic document antic i originari de Bétera, l'anomenat *"pergamí del castell"*, datat en 3 de febrer de l'any 1441. Mai hem arribat a saber les circumstàncies que envoltaren la trobada –R. Manuel seria molt caut en desvelar-ho–. Fora com fora, el pergamí seria confiat a les seues mans.

Junt altre regidor, se'l portà a l'Arxiu del Regne de València, amb la missió de què fora sotmès a un minuciós estudi i conèixer amb exactitud el seu contingut, ja que el pergamí estava escrit en llatí medieval. Allà serien atesos amablement per la directora de la institució, Rosa Rodríguez Troncoso (1906-2002), qui, després de llavat i planxat el document, facilitaria una transcripció i traducció en desembre de 1968, a càrrec del facultatiu D. Rafael Conde Delgado de Molina (1945-2005), anys més tard director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó.

MUSEU D'HISTÒRIA DE BÉTERA AL CASTELL

Entre els anys 1969 i 1970 se gestà la idea de crear un Museu Municipal, on conservar i servir de laboratori de les restes que estaven aflorant en les excavacions de Bofilla. Contribuí el fet de què el Castell estava desocupat per haver-se efectuat el trasllat de les monges al nou col·legi.

R. Manuel tenia ben clara eixa utilitat i per això visità novament al seu amic Fletcher, el qual li feu un comentari contundent: el Museu “*s'ha de crear per damunt de tot*”. Afegia que no posaria cap impediment, sinó tot el contrari, per a què la idea arribara a bon port. A més, assenyalava que li podia ser de gran ajuda la persona de Carola Reig Salvà (1906-1980), catedràtica de Literatura i Llengua, resident a Bétera i amiga de l'arqueòleg.

Sugerí una sèrie de passos previs per a la creació del museu: enregistrar i recollir objectes i documents que tingueren a veure amb Bétera i custodiar els restes antics que s'han trobat com els que es puguem trobar al municipi d'ací

10

11

endavant. Donada la impossibilitat d'obtenir peces originals, s'hauria de fer fotocòpies o fotografies ressenyant la procedència i el seu posseïdor. Al mateix temps, el Sr. José Llorca, director del museu Històric Municipal de València, es posava també a disposició de R. M. Campos per dur endavant el projecte.

El projecte generà altre molt interessant, però massa avançada en contrast amb la falta crònica d'interès que patia el poble vers estes qüestions. Consistia en establir un premi substancial en metàl·lic a través d'un concurs, que aportara un llibre ben documentat que tractés sobre la nostra història (“*Pre-*

història i Història de Bétera i el seu municipi”, títol que suggeria el nostre personatge). Com era d'esperar, no va quallar eixa iniciativa.

Amb la intenció de crear el Museu Municipal, donaria inici la “reforma” del Castell, tal com s'informava en la premsa en el 1983. Març de l'any següent, s'entrevista amb José Aparicio Pérez, del Museu de la Diputació (Prehistòric) per tractar el projecte del laboratori i el del Museu Local. Als pocs dies, en un acte de recepció a la casa d'ajuntament amb motiu de l'aniversari de la “venda” del Castell, entaulà R. Manuel, una conversa amb el ceramista local Ramón Inglés Ca-

pellera (1932-1997), qui es comprometia en decorar tot el castell amb mobles, tapissos, quadres, etc. de l'època per la mòdica quantitat de cinc milions de pessetes.

Dissortadament per R. Manuel i, més encara diria, per a la pròpia Bétera, el destí final seria canviat com veurem, desterrant eixa idea inicial. Mentre, les peces arqueològiques de Bofilla (les recollides entre 1969 i 1978) que havien de formar part del museu, dormien, i dormen, suposadament, als nostres dies dins 80 caixes en el Museu "González Martí", on varen anar a parar per no tindre cabuda en el museu provincial. I allà suposem que esperen que algú les rescate de l'oblit per una segona vegada.

No sé si premonició o simplement casualitat, però R. Manuel tindrà a la fi el museu que desitjava instal·lat en el castell quan, definitivament, es done per acabada la recuperació de l'insigne monument.

MUSEU DE CERÀMICA, QUE NO VA PODER SER

Sols passar que el desinterès per alguna cosa que ens ve regalada fa que es perda una ocasió única, de la que més tard o més prompte ens penedirem per tota la vida sabent que mai no ho podem corregir. El que dic no és gens baladí i ara sabreu perquè.

Bétera podria haver tingut un altre museu de gran categoria: un d'art dedicat a la ceràmica. Entre els anys 1972-1973, R. Manuel tenia tot arreglat per a que el l'amo del xalet que hui dia és la Masia siglo XIX, i entusiasta col·leccionista de panells ceràmics i de quadres pictòrics d'autors de cert renom, posara a disposició de l'Ajuntament la seua casa i col·lecció per a servir de museu a

l'abast de tota la població i gent que ens visitara.

Per assolir eixa finalitat, s'havia entrevistat en València amb el Sr. Enrique Domínguez, nebot de Manuel González Martí (1877-1972), el fundador del museu de ceràmica que du el seu nom, per a què els assessorés en el projecte. Però de res valgué. Quan tot estava preparat i previst pel nostre personatge, per raons desconegudes, l'Ajuntament es feia arrere desinteressant-se absolutament de l'assumpte. Tot va quedar, incomprendiblement, en un no res enmig de molt d'esforç i entusiasme per part de R. Manuel i del propietari.

UN ENIGMÀTIC ENTERRAMENT (?)

En 1984, arribà al seu coneixement la descoberta d'una cova o galeria, probablement utilitzada com a enterrament amb ceràmiques i ossos, que prometia ser de gran rellevància. Immediatament, R. Manuel es posava en comunicació amb el SIP (Servei

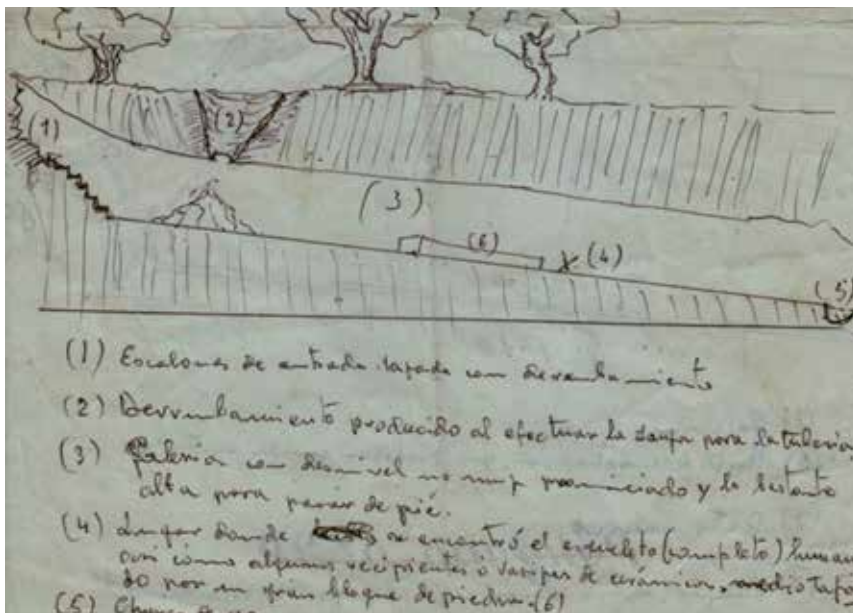
d'Investigació del museu de Prehistòria) demanant urgentment que s'enviara un equip de persones enteses per efectuar un reconeixement del lloc i obtindre un dictamen. Però deixem que siga ell mateix que ens ho conte:

Hoy [28 de febrer de 1984] después de tanto tiempo, consigo, por fin, el que se me concedan unos peones para poder limpiar y desalojar el escombros que obstruye la entrada a la galería, que con motivo de la colocación de una tubería de conducción de agua para riego [...], al excavar la zanja, apareció, en la partida de la Conarda.

Los primeros en bajar a dicha galería, se encontraron:

- Restos de ser humano (esqueleto completo); restos de un pequeño animal; restos de un cántaro o tinaja; más restos de cerámica pertenecientes a plato o cazuela... etc.

La osamenta humana aparecía medio enterrada en el polvo y solo sobresalía la parte de la

mano muy cerca de la osamenta del animal.

Personado en el lugar el día de la fecha, solo encontré algunos huesos. El cráneo, las vasijas y parte de la cerámica habían desaparecido”.

Enterado de lo ocurrido, me dirijo al Director del Museo Prehistórico, Domingo Fletcher, y cuál no sería mi sorpresa cuando me dice que no sabe nada y que le consta que nadie de su equipo de desplazó a Bétera.

Malauradament, a part de l'espoli, sabent el propietari de part del terreny del que es deparava, no se li va ocórrer altra cosa que passar el seu tractor pel lloc arrasant tot al seu pas.

Así las cosas, [...] personados en este lugar [...] el Cabo de la Policía municipal, Raquel Palacios, el encargado de obras del Ayuntamiento, Ramón Campos Domínguez y yo mismo, R. Manuel Campos, al llegar a la misma encontramos la parcela nivelada, algarrobos y almendros arrancados, borrando todo el testimonio de que allí hubiese agujero ni zanja alguna”.

LA “RESTAURACIÓ” DEL CASTELL

Entre els anys 1984 i 1988, estaria el nostre personatge immers en una activitat que marcaria molt els seus ànims: la rehabilitació del castell. Com un obrer més es va posar en marxa en la labor de desmantellar i escombrar els elements més moderns i irrellevants. Però sols treballaria durant els sis primers mesos degut a què problemes econòmics de l'empresa (CONSTO SA.) la va dur a la fallida. Al seu pesar, no va poder renovar

contracte amb la nova empresa per trobar-se en eixe moment realitzant altres treballs per a l'Ajuntament Malgrat això, mantingué contactes amb l'arquitecte, Francisco Jurado, com única alternativa per conèixer dia a dia el transcurs dels treballs, els quals inspeccionava en secret amb la finalitat de què res es passés per alt. Encara que no formara part de l'equip de treball, feu possible R. Manuel la integració en les obres d'elements que aconseguia d'enderrocs, com l'escala manierista (segle XVII) que dona pas a les masmorres i les pedres llaurades de l'ampit de la rampa exterior amb què s'accedeix al Saló de Plens.

Finalitzada la “restauració”, a part del discutit resultat estètic, mostrava gran disgust perquè s'haguera canviat el destí projectat en un principi (Casa de Cultura i Museu històric i etnogràfic de Bétera), i, encara més, per haver “desaparegut o perdut” la pràctica totalitat de material arqueològic que anava aflorant.

Sobre això darrer, vull exposar un exemple molt eloqüent. Després d'haver aparegut i ser baixades cinc bigues artísticament pintades amb les armes dels Boïls, una vegada eliminat un sostre falç, es preocupà Rigoberto Manuel de què foren guardades en lloc segur. A més, va fer que un estudiant copiara damunt paper vegetal la decoració de tota una biga. Així les coses, l'arquitecte Jurado, declarava a la premsa en 1986 la seua intenció de reintegrar-les en alguna part del castell. Però vegeu ací, fins a que punt arriba la ignomínia que al tirar mà de les bigues, estes havien desaparegut, ben igual que la còpia fidedigna, tot i que eren elements custodiats pel propi Ajuntament.

13. Dibuix de R. Manuel (1985) de material d'enderroc que va ser integrat en la reforma del castell

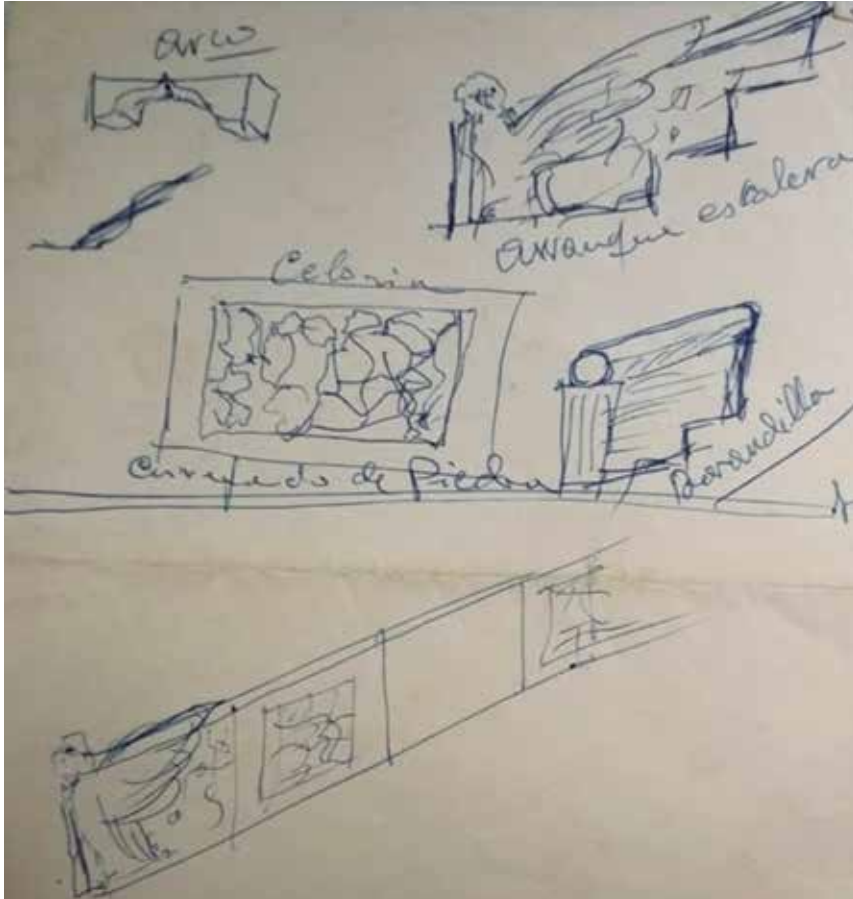
14. Pati d'armes del Castell en el moment del desmantellament del edifici de “la Grada”

Està clar, benvolguts lectors, havia funcionat terriblement la típica frase beterana que diu: “Xè, i això pa què...”. Fàcilment vos imaginareu el monumental desesper de R. Manuel.

Es lamentava igualment pel fet que s'haguera buidat el pati d'armes per fer més ampla la sala de Plens, quan esta figurava delimitada inicialment a partir de “la grada” (construcció en forma de nau del segle XIX) cap el carrer. Els plànols varen ser modificats i R. Manuel em comentà en certa ocasió: “*quantas cosas antiguas es degué dur la excavadora sense miraments*”.

Es podrien enumerar més despropòsits en semblant sentit. En descàrrec d'això sols puc dir que sí hui dia podem donar fe del material antic procedent de la primera restauració, és precisament gràcies als fragments i peces que R. Manuel anava replegant i guardant, les quals seran entregades recientment pels seus hereus a l'Ajuntament. En la seua agenda personal anotava amb precisió els treballs que feia durant el temps que estigué contractat en la “reforma”, convertint-se en altre testimoni inigualable, encara que no complet per les raons al·ludides al principi d'este apartat.

Tot i que es mostrava disconforme pels desencerts de Francisco Jurado, l'arquitecte va saber reconèixer el desvetllaments de R. Manuel per la restauració. El dia en què s'inaugurava (9-10-1989), quan la comitiva formada principalment per l'alcalde, Vicent Cremades, el marquès de Dos Aguas i el propi arquitecte estaven a punt de fer l'entrada en el Castell, Jurado va veure com un més d'entre el públic R. Manuel. Parant-se a la seua alçada,

13

14

comentà que no hi entraria: “*si este señor no nos acompaña para inaugurar el Castell*”. D’esta manera va ser com finalment R. Manuel s’incorporava a la comitiva –no ve al cas, i per això em callaré l’expressió proferida pel Marqués quan de manera personal li demanaren opinió sobre l’obra que inaugurava–.

LA PEL·LÍCULA DOCUMENTAL DE 1926

Aproximadament l’any 1989, en voler buidar la casa de la família d’Enrique Llopis, situada al carrer Juan Bautista Martínez, R. Manuel acudí al lloc amb altres persones. D’allà s’en va dur una llauna amb un roll de pel·lícula

que, suposadament, havia de contindre imatges de la festa d’agost de 1926, en la que una neboda de Llopis (Rosita Llopis Rodrigo) havia sigut obrera fadrina.

La cinta, de 35 mm, havia estat prestada a RTVE en 1972 per l’hereu de la família, Vicente Delgado de Molina, per a ser utilitzada en la sèrie documental “España siglo XX”. D’eixe fet, personalment recorde haver vist un fragment (el ball de Torrent a l’albereda) que constituïa l’encapçalament de cada un dels capítols (dels 112 programats, encara que sols 90 es varen emetre). Sense saber amb exactitud els detalls del contingut del roll, Rigoberto M. el feu entrega a la *Filmoteca Valenciana*, institució que la va sotmetre en dos ocasions a una acurada restauració. Gràcies a això, en l’actualitat gaudim de poc més de sis minuts d’una vivíssima visió sobre com es desenvolupava part de la festa de les alfàbegues fa quasi un segle.

Als pocs dies de l’entrega, i encara desconeixent el contingut detallat, la Filmoteca, i el demanava opinió de quin seria l’ordre lògic de les imatges, ja que en algunes parts la pel·lícula presentava sèries de fotogrames com malament enganxades.

El cóm i perquè de la filmació ha sigut molt discutit. No obstant, recentment Ramon Asensi Ramon a trobat la resposta. Enrique Llopis, era un empresari, que a més de propietari de l’Hotel Valencia a la Capital, administrava la fonda i restaurant del monestir de Porta-coeli. Allà es produí una pel·lícula finançada pel mateix Llopis: *El fugitivo*. Part dels operaris de filmació (se diu que eren *americans*) serien contractats novament poc després per l’empresari –a la pel·lícula el podem observar amb

15

el seu bastó apartant la gent per a no impedir el treball dels càmeres-. La finalitat en esta ocasió no era altra que la d'obtenir un reportatge com a record de la seua neboda en l'assenyalada festivitat. L'afecte que el Sr. Llopis professava per Rosita era tan gran que, un any més tard, es repetia la situació per celebrar les seues noces (24 de juny de 1927) en l'església de Bétera, però desafortunadament no s'ha trobat esta segona filmació.

ALTRES INTERVENCIONS DE RIGOBERTO MANUEL

A més de tot el que exposat, el nostre personatge tenia com "auto comanades" altres funcions. Qualsevol solar que s'obrés, demolició d'habitatges que es fera o remodelació urbana que es projectava..., no es lliurava d'una inspecció er part de Rigoberto

Manuel. S'afanyava en fer acte de presència i observar tots els moviments de terra, per ser testimoni "*in situ*" de què res important es perdia entre màquines, pales i cabassos.

Per altra banda, R. Manuel Campos, era un consumat *cicerone* i també, podríem dir, com una mena de *mestre-erudit*. Quan algú de fora volia saber alguna cosa especial sobre Bétera, se l'enviava directament al "tio Rigoberto" i... de ben segur que trobava resposta al que demanava. El filòleg Joan Coromines, autor d'una voluminosa obra toponímica, recalà en ell per obtindre informació. Antonio Ledo Caballero, professor titular d'Història Antiga de la Universitat de Valencia, va escriure dos articles sobre Bétera amb el suport dels coneixements de Rigoberto M.; un dedicat a un suposat mil·liari –que R. Manuel intentà salvar

a tota costa de la desaparició–, i altre sobre el topònim "Bétera".

De la Universitat acudien a ell estudiants per recollir tot tipus d'informació. En certa ocasió fou el principal "protagonista" d'un vídeo documental per a un treball fi de carrera on, a través d'una entrevista, R. Manuel explicava les tradicions, jocs i cultura de Bétera.

Gràcies a Esperança Casanoves, qui feia operaria de càmera, en el 1985 es gravava un altre vídeo (no publicat) dedicat exclusivament a les festes d'agost. En eixa ocasió era el propi R. Manuel qui dialogava, en una primera part, a Manolo el "Morquero", mostrant la tècnica del conreu de les alfàbegues. A la segona part, feia el mateix amb tres dones, en especial amb Gertrudis Ricart, obrera fadrina en 1926.

També va participar en l'elaboració del vídeo documental "*Nuestras mujeres y su memoria viva*"

15. Un fotograma de la cinta de 1926

(2003), que recorda el paper de la dona de Bétera en la postguerra.

En juny de 2013, s'encetà una activitat cultural de visites guiades (Metro-ruta) a Bétera, Bofilla i la vil·la romana d'Horta Vella, dirigides per l'arqueòleg José M. Burriel. Finançades per la Universitat de València i la Generalitat, utilitzava la línia del Metro, per atreia a gent de diversos indrets de prop la Capital cap a nostre municipi. En estes, R. Manuel feia gaudir als visitants de les anècdotes dels llocs que recorrien, en especial quan tocava parlar de les excavacions de Bofilla i d'Horta Vella, que, com hem vist coneixia a la perfecció.

Com gran amant dels costums de Bétera, ni curt ni peresós, es va dedicar durant uns anys a buscar i rememorar malnoms, confeccionant un ampli fitxer al respecte. Mig culminat eixe treball de recerca, va compondre en el 2006 "Crónica de una fiesta en Bétera", obra que ara i ací els s'ofereix íntegrament. En ella, d'una forma enginyosa a la vegada que graciós, R. Manuel va teixint una historieta fictícia on els malnoms (no onomàstics) deixen de ser-ho per a convertir-se, simplement, en paraules comuns del relat. La mescla de malnoms castellans i valencians és el motiu pel qual qualifica la "Crónica", i amb tota raó, de "versió bilingüe", una altra mostra del seu agut sentit d'ironia que, com he indicat al principi, el caracteritzava.

RECAPITULEM...

Comprendran fàcilment pel que acaben de llegir, que Rigoberto Manuel Campos siga als nostres dies un personatge clau en l'estudi del patrimoni local. La seua perícia i constància han proporci-

onat efectes molt rellevants en el panorama cultural de Bétera, com queda sobradament manifest en alguns papers i anotacions que els seus fills, Joan Manuel i M. Pilar Campos, tenen intenció de donar generosament a l'Ajuntament. D'eixes fons i de les amenes converses que vaig mantindre amb ell, m'he servit per elaborar esta apassionant semblança.

Certament no me vaig equivocar quan l'any 2015, en la Sala

16. R. Manuel, "supervisant" les excavacions en la plaça sant Roc amb l'arqueòleg J. M. Burriel (any 2007)

17. Una seqüència del vídeo de 1985.

plenària, després de la presentació dels llibres d'Amparo Domènch i Ramon Asensi (*Bétera, un poble per a tots* i *Les alfàbegues de Bétera*, respectivament), així com de la restaurada pel·lícula de 1926, se li oferí un xicotet reconeixement. Allà mateix el vaig qualificar públicament de *incansable defensor del nostre patrimoni* o, el que és el mateix, *el guardià del patrimoni de Bétera*, com va aparèixer a la premsa digital l'endemà.

16

17

Crónica de una fiesta en Bétera (Versión "bilingüe")

Rigoberto M. Campos Martínez

Llegó la *fecha*, y a la *aurora* suena el primer *tró*. Los *tretze* clavarios que quedan de los *trentanou* que se apuntaron, con el *puro* en la *boca*, inician la despertá tirando *tronaors*, *petardos*, *femelletes* y *traques* de *mig metro*, al tiempo que la *campanera* voltea las *campanas* y *campanetes*.

El desayuno.

Terminada la despertá, a tomar el desayuno van. Unos *chocolate* con *churro*, *rosquilleta*, *coca* o *enseimà*. Otros café con *llet*. Todos con chupito de *whisky*, *casalla* o *mistela dulce*.

La misa.

Con la *capa*, el *pantalón*, *camisa*, el *llaç* y *cordons* nuevos, a la *santa misa* en la iglesia, donde el *retoret*, ayudado por el *flare* y la *monja* al *piano*, celebra la misa de *Nostre Senyor* y la *Puríssima*. En la *capella* de la *Custòdia*, el sermón del *canonge* sobre el *perigro* de este *mundo miserable* que la *confesora* nos librarà con la *penitència*.

Al salir soltarán el *palomo* de la *pau*, *traques* y un *Castell*.

El parque.

Al finalizar la *misa*, la *sana* costumbre de dar una vuelta por la Alameda, donde está la feria de los animales.

En ambos lados del paseo están *plantaes* unas jaulas y *corrales* en las que pusieron *tot* y *palla*, *pallús* y *rastoll*, por si sueltan alguna *pasterà* o *boñiga*, y restos de *garrofa* que come la *potra*.

En una de ellas vemos a una *pantera* y un *lleonet*. En la jaula de los *monos*, la *mona* y el *monín*. Más adelante la *rabosa* y el *llop*. En la jaula dels *pardalets* está la *merla*, el *verderol*, el *tordo*, la *carganera*, el *colví*, la *busquerra*, el *lorito*, y un *mussol*. Otra con el *pollastre*, la *gallina*, la *polla*, els *pollets*, y un gallo de *corrales*, un *porquet blanquet*, un *conill*, un *pato*, un *tito*, un *corder* y una *cabreta*, y, corriendo, un *gat* tras de una *rata* y un *ratolí*. En la pared, un *caragol babós* y una *formigueta*. Al fondo un *tranquilo manso* haciendo sonar el *esquellot*. Y en el lago, una *ballena* de *mil arrobes*, la *sardina* y el *bacalao*.

¡Cuidado con recoger algún *bichito*, *poll* o *pusa* del parque!

El espectáculo.

Andando por el parque que está hecho una *maravilla* y da *gloria* verlo lleno de gente forastera.

Vemos:

- la *alegría* de un *payaso* con nada de *gracia* y poca *risa* que está haciendo la *maleta* para irse a *Reus*,
- una *xineta* que preguntaba si a *nadal* comemos "tulón",
- un hombre *baixet* con unas *chicuelas altes*,
- algunos *magos*,
- uno que hace *mala cara* por el *revolcó* que se dio,
- una *mare guapa* dándole un *carxot*, al peque por cogerse la *pilila* con las *mans brutes* y hacer un *chorill* llamándole "pixolo",
- un *moreno*, un *roget*, un *negre*, un *blanco*, un *xato*, un *machote* levantando una *bola*,
- un *xiquet de Bétera* con el *piporro* en la *boca*,
- un *mendigo* al que le hacía daño la *gola* de pedir limosna,
- una *senyoreta pelà*, arreglándose el *peluquín* y regalando un *nardo*.
Algún *clavario corona* la fiesta.
¡Y vimos pasar la *tuna*!

El gasto.

Pues... depende del *dinerito* que lleves. Puedes gastar desde un *cèntim* a una *perrita*, un *chavo*, un *quincet* o *siete perras*. Total..., *calderilla*.

El desfile.

Detrás de la *bandera* y la *corneta*, que toca un *quinto*, y al mando de un *general* y un *teniente*, el desfile con el *fusil*, la *carabina*, *canons* y *bomba*.

La comida.

Cuando se nos hace la *panxa llarga* y el *cos prim*, nos vamos a comer; unos, el *potaje* que la *agueta escudella* ha hecho en *perols* con *garbanso*, *can-salà*, *botifarra* y *xoriset*. Y si no, *rabó*, *orelleta*, *morro*, *gudell* y *sebolla*, hecho en *casola* con *manteca*. Otros prefieren *paelleta* de *arròs* con *conill* o *pollastre* y *bajoca*. Y otros *torrat* de *xulla* con *branca* de *olivera* cortada con *serrutx*.

Para beber, vino de *bota* del *rincó* de la *bodega* que con el *carabasi* van llenando la *botella*, la *garrafa* y, si es menester, el *cuero*.

Por encima de la mesa, *rollets* y *pataques*, que trajeron en un *saco*, y *cuisineres*, *llimonaes* y el *botijo*.

De postre, *meló*, *pera*, *plátano* y *cabrerotes* de *raim* que trajeron de les *parres* y *vinyes* de la *Co-narda* (donde, por cierto, vieron a un *indio*).

Para terminar una *panera* de pastisets de *moniato*, *panses*, *dátil*, *pelailla*, *merengue* y *panolla* torrà. El *sucre* tampoco faltaba, por si acaso.

Y al acabar, todos con un *capaso* a recoger los *rossegons* y la *basura* que se hizo.

En fín, de un día así sólo nos queda, con perdón por la palabra, hacer una buena *pasterà* o *cagalló*, o..., al *cementeri*.

En esta sencilla crónica se nombran doscientos veintinueve (229), doscientos ochenta y nueve (289) en el documento completo, apodos o “mal noms” que fueron y son usados hoy en día. Para descubrirlos se necesita que la persona que lo lea tenga algo de *talento*, ser *generosa* y no leerlo con *mig ull*.

El autor sólo ha pretendido interesarle en los viejos usos y costumbres y recordarle parte de los “mal noms” que se usaban en Bétera, parte de los mismos desaparecieron con su poseedor y otros fueron pasando de padres a hijos.

Aparte de los apodos incluidos en la narración cito a continuación los que me vienen a la memoria. El amable lector puede ampliar la lista, si sabe alguno más que yo haya olvidado.

Aiguaball, Amor, Andrevó, Asquellot, Aurora, Babós, Bachoca, Bandera, Baquero, Barrino, Barrón, Bellota, Benaclots, Besó, Bichito, Blanco, Blanques, Bocha, Bodega, Bofa, Boniquet, Bota, Botella, Botifarra, Botijo, Bouero, Bouet, Bucsa, Budell, Bufa, Cabrerote, Cabreta, Cachirli, Cagalló, Cagaparets, Cagarrós, Calderilla, Calderón, Calsetí, Cameta, Camilo la olivera, Camilo la palmera, Camisa, Canonche, Cansalá, Canóns, Capa, Capiata, Capone, Carabina, Carambola, Carava, Carit, Carolí, Carpesa, Carpio, Castanyes roges, Castell, Casóla, Caña, Caño, Cañono, Cañot, Charlot, Chavo, Chay, Chelós, Chenollos, Chepeta, Cherol, Chicuela, Chispa, Chivilis, Chufa, Chulivero, Chulla, Chunquero, Chupa, Chuplacharcos, Churret, Claracoto, Colau, Colea, Colero, Coletor, Colilla, Colo, Colvi, Comare, Conde, Corasón, Corder, Cordons, Corneta, Corona, Corrudos, Cosprim, Cotate, Cotes, Cuala, Cudolet, Cuin, Cuiro, Cuixineres, Culenterra, Cuquero, Cuqui, Custodia, Cuéns, Dolaria, Dulse, Durota, Dátil, Eixiringa, Faisero, Farguero¹, Ferrero, Figuro, Flauta, Flores, Fona, Formigueta, Forner, Foro, Franco, Franquet, Furtamantes, Fustero, Fusíl, Gabarrot, Garba, Garra, Garrafa, Garrofa, Gori, Granja, Gróc, Hermano,

Hoe, Huare, Huel, Llapisera, Llargo, Llas, Llatero², Llebre, Llimonaes, Malacara, Mansbrutes, Manéno, Mañá, Mañano, Marquesito, Marta, Matagüelos, Matalafer, Meldo, Melea, Melín, Melón, Mendigo, Merengue, Michafiga, Mig-ull, Miguilla, Mixino, Mocha, Mocho, Moncha, Mono, Moquita, Morla, Morquero³, Morro, Munia, Máma, Nasos, Nayo, Negre, Nel, Ninón, Noi, Orelleta, Paiporta, Palangre, Paler, Palillos, Pallaetes, Palleró, Pana, Panollo, Pansa, Pansaro, Panses, Pansora, Pantalón, Paquí, Parde, Pasterá, Pelagatos, Pelotas, Pelu, Pelát, Pena, Penchamules, Pepetón, Peque, Pera, Pere, Perrita, Peróls, Petana, Petardo, Petot, Petós, Peña, Piano, Picanta, Pillería, Pitera, Pitou, Piula, Piñola, Plantaes, Plátano, Pocarisa, Povilo, Prenyagoses, Pueró, Puncha, Punela, Quemedás, Quinquiller, Quinset, Rabasa, Rabo, Rampe, Rampeta, Ratita, Redín, Retora, Retoret, Revolcó, Rey, Roig, Rullo, Rulo, Rómo, Salinero, Santa, Sardino, Sedtengo, Sentim, Serret, Serrillo, Sietejornales, Sieteperras, Soraiifa, Són, Taco, Tales, Tamborero, Tati, Tautero, Terrisante, Tibe, Tirori, Tiu, Tochó, Tono, Tontolín, Torri, Trabesaña, Traques, Trivi, Tronaor, Trote, Truc, Tró, Tuna, Turisano, Táno, Ungla, Veneno, Ventuindit, Verdades, Vinagre, Xiquet de Bétera, Xoriset, Zurdo.

Capítulo aparte, y sin ánimo de ofender, quisiera recordar a aquellos que pese a sus deficiencias se hicieron, si no famosos, por lo menos populares: *Pichichi, Nelo, Tete, Miguel dels peróls, Cherico, Tónico, El Blanco les boches, Salborico, Timoteo, Elisa⁴ y Magaña⁵.*

RIGOBERTO MANUEL CAMPOS⁶
Bétera, diciembre de 2006

1. De farga, poso que deja el vino en la bota.

2. Llatero viene de lláta, o sea, una especie de cintas largas de esparto, entre cinco y diez centímetros, que se usaban, una vez cosidas debidamente, para confeccionar capazos, la saria o sarieta, cortinas y alfombras (astores).

3. De morques, residuo de la pulpa de la oliva.

4. Dio motivo a aquella cancioncilla que decía: Elisa te una pallisa que cria rates com a conills, i aná a fer bando a ca Fernando pa que acudiren els alguasils.

5. Le cantaban: Magaña tenía un hort, llauraba amb un burro tort, l'aladre era de canya, ¡Arre burro de Magaña!

6. Rigoberto, Marcial y Colero.